

دانشگاه بیرجند

عنوان:

آشنایی با کاريز‌های تاريخی ايران

(قنات کهن سناباد مشهد)

تدوين و گردآوری:

مهندس عرفان ناصری

کارشناس ارشد مهندسی منابع آب

تاریخچه آب مشهد:

با وجود قرار گرفتن شهر مشهد در دشتی حاصلخیز و جاری بودن رودخانه مهم و اساطیری "کشف رود" در حوالی آن این شهر از بدو پیدایش با معضل کم آبی مواجه بوده است. کهن‌ترین قنات مشهد قنات سناباد بوده است که آب مورد نیاز روستای سناباد را تامین می‌کرده است. از جمله قنات‌های قدیمی شهر مشهد می‌توان به قنات سناباد، قنات منبع (گوهر شاد)، قنات آب میرزا، قنات موتمن السلطنه، قنات آصف الدوله، قنات ممیش خان، قنات پایین‌ده، قنات رکن آباد، قنات شیخ مؤمن، قنات سلسبیل، قنات مسجد، قنات گل ختمی، قنات چهنو، قنات درویش بیگ، قنات قلیچ خان، قنات مستشاری و قنات دستجرد اشاره نمود. یکی از مهم‌ترین منابع آب مشهد آب خیابان یا آب نهر بوده است. سرچشمه این آب، چشمه گلسب در فاصله ۴۵ کیلومتری شمال غرب مشهد بوده که در اواخر قرن نهم به دستور امیر علیشیر نوایی وزیر سلطان حسین بایقرا پادشاه تیموری با کانالی به سمت مشهد هدایت شد و بعدها با اهتمام شاه عباس صفوی پس از افزودن آب کشف رود به آن و احداث خیابان مشهد در مسیر این خیابان (بالا خیابان و پایین خیابان) جاری شده است.

قنات سناباد:

آب سناباد که ظاهراً به دلیل جاری بودن در قریه سناباد به این نام شهرت یافته و بنا به شواهد تاریخی، با بیش از هزار سال قدمت در اراضی و باغ‌های سناباد نوغان، واقع در بخشی از دشت توس جاری بوده و مشهور است که پیکر مطهر امام رضا علیه السلام را در مظهر آن (سرآب) غسل داده‌اند و به قولی آب سناباد به عنوان نخستین آب جاری در بقعه رضوی، تا مدت‌ها تنها منبع تأمین کننده آب مورد استفاده در مشهدالرضا علیه السلام بوده است. از این رو به لحاظ قدمت و قداست حائز اهمیت ویژه‌ای می‌باشد و بررسی پیشینه تاریخی این قنات همانند محدوده جغرافیایی قریه سناباد به ویژه در چند قرن اول پیدایش مشهدالرضا نیاز به تحقیق دارد. سرچشمه و مظهر قنات سناباد «سرآب» نام داشته، که در شمال غربی مشهد در محله‌ای به همین نام واقع بوده است. این نام مکرر از عهد صفویه تا دهه‌های اخیر در منابع تاریخی ذکر شده است.

قریه سناباد در قرن سوم قمری از توابع نوغان در ولایت توس به شمار می‌آمد و در فاصله یک مایلی (۱۰۶۹/۳ متر) جنوب و جنوب غربی نوغان و در ۳۶/۱۷ درجه عرض و ۵۹/۲۵ درجه طول جغرافیایی واقع بوده و به نوشته ابودلف باغی به وسعت یک مایل منسوب به حمید بن قحطبه در داخل آن قرار داشته و آرامگاه علی بن موسی الرضا علیه السلام و قبر هارون الرشید در درون کاخ با دیوارهای بلند و غرفه‌های زیبا و تاق نماها و ... محصور بوده است. سناباد پس از خاکسپاری پیکر مطهر امام رضا علیه السلام در سال ۲۰۳ هـ.ق، به تدریج توسعه یافته و ابتدا به صورت شهرکی مذهبی با نام مشهدالرضا و مشهد طوس و سپس شهری بزرگ با نام مشهد مبدل گردیده تا آنجا که نام سناباد و نوغان و حتی توس را تحت الشعاع

قرار داده است. هم اکنون فقط خیابانی با همین نام در بخشی از مسیر سابق قنات واقع در غرب محله قدیمی سراب وجود دارد که یادگار نام این روستا و قنات قدیمی است.

تعیین محدوده جغرافیایی آب سناباد نیز همانند قریه سناباد از زمان شهادت حضرت رضا علیه السلام تا قرن اخیر میسر نیست و با آن که در منابع تاریخی قرن سوم قمری به بعد بارها از سناباد یاد شده، آگاهی‌های موجود درباره این قریه و به ویژه قنات سناباد در چند قرن اول پیدایش مشهدالرضا بسیار اندک و گاه با افسانه آمیخته است؛ چنان که خبر احتمالی جاری شدن آب سناباد که همانند خبر احداث کاخ حمید بن قحطبه بدون مستند تاریخی توسط بعضی از نویسندگان نقل شده، به صورت مکرر در مآخذ بعدی تکرار شده، در حالی که منبع معتبر خبرهای مزبور همچون موضوع غسل داده شدن پیکر مطهر امام رضا علیه السلام در قنات سناباد مشخص نیست. با آنکه به صراحت از قنات سناباد در قرن سوم تا نهم قمری سخنی به میان نیامده، اما دلایل و شواهد گوناگون تاریخی وجود قنات سناباد را در این دوران مورد تأیید قرار می‌دهد؛ از جمله وجود باغ سرسبز حمید بن قحطبه در نوغان توس که در بخش کم ارتفاع تر شرق مظهر قنات سناباد قرار داشته و عدم وجود خبر در مورد منبع آبی دیگر در حوالی سناباد و وضعیت جغرافیایی مشهدالرضا در قرن سوم به بعد و شیوه آبیاری در دشت توس، وجود یک قنات بی‌نام و نشان در متون تاریخی را که با نشانه‌های آب سناباد در قرن‌های اخیر انطباق دارد، به عنوان قنات سناباد اثبات می‌کند؛ چنان که در قدیمی‌ترین خبر درباره این قنات بی‌نام در حوالی سناباد، ابن بابویه قمی از سیلی عظیم در ناحیه سناباد یاد می‌کند که در مسیل منحرف شده و در قناتی که از محل مشهد امام بلندتر بوده است فرو ریخته و به مشهد امام آسیبی وارد نیامده است.

در خبر دیگری بیهقی در شرح خدمات ابوالحسن عراقی دبیر غزنویان از احیای کاریزی در مشهد سخن به میان می‌آورد که می‌توان آن را مهم‌ترین خبر موثق درباره آب سناباد در قرن پنجم به شمار آورد. درباره علت عدم ذکر نام برای قنات مزبور می‌توان احتمال داد که به دلایل مختلف از جمله منحصر به فرد بودن این قنات در منطقه سناباد و اهمیت ندادن به قنات معروف بوده است.

قنات سناباد که تا مدت‌ها به دلیل عدم گسترش سناباد تنها منبع آبی مورد استفاده بوده است، با پیدایش و گسترش مشهدالرضا علیه السلام که به نوشته مؤلف تذکره لباب الباب دارای قصباتی شده است، به نقل از مستوفی با سرعت توسعه یافته و در زمان ابن بطوطه از رونق زیادی برخوردار بوده است؛ چنان که به واسطه افزایش جمعیت و عدم تکافوی آب سناباد، به نوشته دولتشاه سمرقندی در عهد سربداران توسط خواجه یحیی، قنات‌های دیگری در مشهد و توس جاری می‌شود. بعدها با گسترش بیشتر مشهد در عهد تیموری، برای تأمین آب مورد نیاز مشهد به دستور ملکان حسین بایقرا و با مباشرت امیرعلیشیر نوایی آب چشمه گل‌سپ به طرف مشهد هدایت و در صحن جاری شده، مورد استفاده زائران و مجاوران قرار می‌گیرد.

با توجه به آگاهی‌های بیشتری که درباره قنات سناباد در منابع قرن نهم قمری به بعد وجود دارد، به طور قطع، آب سناباد در قرن نهم در سناباد جاری بوده است؛ چنان که بارها از قنات سناباد و سراب در روضه

الصفاء و حبیب السیر و دیگر منابع تاریخی نام برده شده است. به استناد نوشته مؤلف کتاب خلاصه التواریخ و مضمون وقفنامه مورخ ۱۰۲۷ ق در قرن یازدهم علاوه بر قنات سناباد، آب قنات موقوفه مهدی قلی بیگ نیز در حرم جاری و مورد استفاده بوده است. (... ایضاً قنات منصوبه قبل را وقف کرد بر حمام منموق فوق و آنچه فاضل آید به مسجد جامع برده، زوار و غیرهم کائنا من کان از آن انتفاع یابند و ...)

از عهد صفویه به بعد باز هم آگاهی‌های بیشتری درباره قنات سناباد به دست می‌آید؛ چنان‌که در طومار علیشاهی به عنوان یکی از مهم‌ترین اسناد موقوفه آستان قدس به تاریخ ۱۱۶۰ ق، قنات سناباد را موقوفه‌ای با واقف نامعلوم و دائر با میزان حق‌الشرب ثبت شده در عهد افشاری معرفی می‌کند. در طومار عضدالملک نیز از قنات سناباد به عنوان یک قنات وقفی مطلقه بالتمام با محدوده معینه در دروازه سراب یاد شده است. نخستین آگاهی در مورد محدوده جغرافیایی قنات سناباد مربوط به عهد قاجاری است که در طومار عضدالملک به آن اشاره شده است. در آن روزگار به قولی آب سناباد به دلیل اعتقاد مردم مبنی بر متبرک بودن آن که محل تغسیل پیکر مطهر امام رضا علیه السلام بوده و اولین و قدیم‌ترین آب جاری در مشهد، مورد توجه زائران و مجاوران بوده است؛ لذا از زمان نادر شاه افشار همه روزه از دهانه قنات سناباد به وسیله پنج قاطر، آب سناباد از محله سراب به سقاخانه صحن عتیق انتقال یافته و به عنوان آب متبرک مورد استفاده زائران بوده است. در عهد قاجاریه با وجود آن‌که قنات‌های دیگر و نهر خیابان در مشهد جاری است، اما به نوشته حکیم الممالک آب سناباد در برخی از محلات مشهد جاری بوده است و به نوشته اعتماد السلطنه جزء موقوفات آستانه بوده و در محله سراب و باغ عنبر جریان داشته و زین العابدین شیروانی می‌نویسد که آب آن خوشگوار است، و مطابق شرط واقف، بخشی از آب سناباد در مطبخ سرکار فیض آثار جاری است که به نوشته ادیب المعی این آب در عهد ناصری و توسط فضل‌الله خان وزیر نظام تا مطبخ آستانه هدایت شده است.

گسترش بیشتر مشهد و افزایش جمعیت، لزوم تأمین منابع آبی بیشتری را باعث گردیده، چنان‌که در سال ۱۳۳۳ ق به دستور مرحوم سلطان حسین میرزا نیرالدوله پسر پرویز میرزا نیرالدوله و نوه فتحعلی شاه قاجار والی وقت خراسان، برای آن‌که آب قنات مسجد بدون آلودگی به مسجد گوهرشاد برسد با ساختن منبع و نصب تلمبه و احداث لوله کشی، تا جامع گوهرشاد آب مزبور از باغ منبع در خارج دروازه سراب و در مسیر راسته سراب و کوچه حمام شاه و بازار بزرگ به طرف مسجد جامع هدایت شده، در آنجا مورد استفاده قرار گرفت. اما به نوشته سفرنامه نویسان، آب سناباد با آبدهی قابل توجه در این دوران همچنان مورد استفاده بوده است، چنان‌که به نوشته کلنل بیت این قنات که زمانی به تنهایی آب این دهکده را فراهم می‌نموده است هم اکنون هنوز هم در بخش شمال غربی مشهد که سراب نام دارد جاری و مورد استفاده است. با وسعت یافتن مشهد و افزایش جمعیت در اواخر عهد قاجاریه، قنات‌های دیگری در حوالی شمال قنات سناباد جاری می‌شود که از مشخصات دوازده قنات در منابع این دوره یاد شده است.

قنات سناباد در روزگار قاجار و پهلوی در مسیری به طول تقریبی ۹۲۰۰ متر از غرب به شرق جریان داشته و پیشکار قنات مزبور در کال چهل بازه بند گلستان در اراضی وکیل آباد واقع در غرب مشهد قرار داشته و حلقه چاه‌های آن از غرب به شرق در اراضی آبکوه و زرگران موقوفه آستان قدس، به شماره پلاک ۴ اصلی، و اراضی سعدآباد موقوفه گوهرشاد به شماره پلاک ۵ اصلی بخش ۹ مشهد جریان داشته و در حد فاصل چهارصدمتری جاده قدیم طرّبه در شمال و موازی مسیر قنات منبع که در جنوب آن واقع بوده، در جهت شمال شرق امتداد یافته و پس از عبور از اراضی مزرعه سروده و سعدآباد با فاصله کم در جنوب قنات آصف الدوله در داخل خانه‌های اعیانی سعدآباد در اراضی مذکور در داخل باغ منبع به شماره پلاک ۵۷۹۱ اصلی بخش ۱ جریان داشته و در شمال باغ مذکور. جنوب خیابان سعدآباد و حدود ۱۵۰ متری خارج دروازه سراب، بین باغ منبع و باغچه سید نور علی شاه و نزدیک حمام قدیمی سناباد ظاهر شده و با عبور از کنار یخچال قدیمی و قبرستان سراب و منازل محله سراب از طریق کوچه آقا میرزا ناظر و کوچه شجاع التولیه به طرف حرم امتداد یافته وارد باغ عنبر شده و به صورت منقطع از باغ سنگی و باغ مستوفی و منازل مسکونی عبور نموده و پس از مشروب ساختن آب انبارهای عمومی و شخصی تا محله چهارباغ جریان داشته و از آن‌جا در کوچه مسجد نقاش‌ها و کوچه میرزا شهاب و خیابان علیا و چهار باغ و سپس کارخانه زواری آستان قدس عبور نموده و به آب انبار صحن عتیق منتهی می‌گردیده و در آن‌جا آب مزبور مورد استفاده بوده است.

قنات سناباد که موقوفه آستانه بوده و در طومارهای علیشاهی و عضدالملک درج گردیده، در مورخ ۱۳۰۸ ش جهت ثبت مالکیت، مطابق تقاضانامه ثبت شماره ۳۹۲۴، از طرف میرزا تقی شهابی محاسب اول آستان قدس به نمایندگی از طرف محمد ولیخان اسدی، نیابت تولیت وقت اقدام شده و به استناد صورتجلسه تحدید حدود باغ عنبر از طرف اداره کل ثبت و اسناد استان نهم به شماره ۱۱۷۹۷، ۱۸ دی ماه ۱۳۰۸ و پذیرش درخواست ثبت به تاریخ ۱۳۱۱/۸/۳۰ تحدید حدود، قنات سناباد در ۱۵ فروردین ۱۳۱۷ ش با حضور نمایندگان آستان قدس و اداره کل ثبت و اسناد املاک مشهد و با مشخصات پلاک ۵۸۴۷ اصلی بخش ۱ مشهد انجام شده، صورتجلسه ثبت مکتوب گردید.

آب سناباد تا سال ۱۳۲۰ ش در مالکیت و در اختیار آستان قدس بوده و حفظ و مرمت آن مانند دیگر قنات‌ها وقفی توسط آستان قدس رضوی انجام می‌گرفته و در مقابل از منازل و مزارع و باغ‌ها، حق الشرب دریافت می‌شده است؛ اما از این زمان به گزارش خلاصه وضعیت قنات و آب‌های استیجاری مشهد در دو مرحله به مدت ۲۳ سال به صورت استیجاری و در ازای دریافت مال الاجاره در اختیار شهرداری گذاشته شده است که در مرحله اول از ۱۳۲۰ ش تا ۱۳۲۶ به مبلغ ۱۲۰۰۰ ریال و در مرحله دوم برابر خلاصه معامله شماره ۲۵۹۴ محضر ۸ به شماره ثبت ۲۸۹، مورخ ۱۳۲۸/۹/۱۶ طی قراردادی میان آستان قدس به نمایندگی محمود بدر نیابت تولیت وقت و اسدالله قهرمان شهردار مشهد به صورت صلح منافع و در ازای مبلغ ۳۰۶۰۰۰ ریال برای مدت ۱۵ سال دیگر؛ یعنی تا آخر اسفند ۱۳۴۲ تمدید شده است.

با وجود آن که برای حفظ میزان آبدهی قنات سناباد، بارها اقدامات اصلاحی انجام شده است، اما ظاهراً به مرور از میزان آبدهی آن کاسته شده، به گونه‌ای که از حدود ۱۰ زوج آب در اواخر عهد قاجاریه به ۵ زوج در ۱۳۲۰ ش و حدود ۴ زوج و سپس ۳ زوج آب در دهه ۱۳۴۰ تنزل داشته است؛ چنان که مطابق مضمون پیش نویس نامه شهرداری به شماره ۱۷۸۷، مورخ ۱۳۲۷/۴/۱۳ در مورد لزوم مرمت قنات سناباد توسط کارشناس قنایی شهرداری تأکید شده است. پس از آن که قنات سناباد در جریان سیل مهیب سال ۱۳۲۹ که در مناطق کوهسنگی و آبکوه خرابی بیشتری وارد ساخت، مسدود گردید، و با اقدامات لایروبی و مرمت شهرداری مشهود و به کارگیری چندین دستگاه چرخ کار شیب بری و لایروبی و نوبری احیا شد، مجدداً با حدود سه زوج آب جریان یافت.

مطابق گزارش شهرداری، طول قنات سناباد از پیشکار چاه واقع در برج‌های هارونی که در کال چهل بازه بند گلستان واقع در چهار کیلومتری طرّقه و جنوب غربی مشهد قرار داشته تا مظهر قنات واقع در خارج دروازه سراب حدود ۹۲۰۰ متر طول داشته که طول مسیر قنات از پیشکار تا مقابل قلعه آبکوه ۶۴۰۰ متر و تا کار رفت ۱۶۰۰ متر و از کار رفت تا شکافیه قنات ۱۲۰۰ متر بوده است که پس از اصلاح مظهر قنات، مسیر تا کار رفت یعنی ۱۲۰۰ متر بالاتر از شکافیه لایروبی و چاه بندی شده و پیشنهاد شده است که از کاررفت این حدود ۱۶۰۰ متر دیگر تا مقابل قلعه آبکوه نوبری و نصب گلو شود. پس از این اقدامات، قنات با چهار زوج آب مرمت شده، مورد استفاده قرار می‌گیرد. مؤلف راهنمای مشهد، در سال ۱۳۳۴، یعنی مدتی پس از مرمت یاد شده می‌نویسد که قنات سناباد با چهار زوج آب هم اکنون در مشهد جاری است و به نوشته سید مهدی فرخ، جد کلنل پسیان نیز با همین آب غسل داده شده است.

در گزارش شماره ۱۵۲ مورخ ۱۳۲۹، ضمن اشاره به عملیات قنایی در شرح مشخصات مسیر تقریبی قنات آمده است که مظهر آن حمام سناباد واقع در خیابان سعدآباد در غرب مشهد است و قنات سناباد پس از قطع خیابان سعدآباد در خیابان سنایی و فوزیه داخل کوچه شجاع التولیه و دبیرستان شاه‌رضا شده و سپس از داخل منازل عبور کرده و آب انبارهای عمومی و شخصی را مشروب می‌سازد. از سال ۱۳۳۹ به دلیل تأمین نیاز آب مورد استفاده شهر مشهد، شهرداری علاوه بر چاه‌های موجود یعنی سعدآباد، چهارچشمه و کوهسنگی، و آب قنات‌ها به حفر چاه‌های عمیق و نیمه عمیق برقی و دیزلی و در مکان‌های مختلف از جمله منطقه گنبد سبز، باغ ملی، میدان دقیقی، چهارراه خواجه ربیع، میدان سوم اسفند و ... اقدام می‌کند. قنات سناباد تا سال ۱۳۴۳ جریان داشته، چنان که سعیدی می‌نویسد سناباد فعلاً قناتی است که از طرف دروازه سراب وارد مشهد می‌شود، اما به نوشته مینورسکی سناباد که زمانی قناتی مهم بوده، فقط جویی از آن باقی مانده که به تدریج آن هم از میان می‌رود.

علاوه بر عوامل طبیعی مؤثر در کاهش میزان آبدهی قنات سناباد، عوامل مهمی همچون اجرای سیستم آبرسانی در دهه ۱۳۴۰ در مشهد، و حفر چاه‌های عمیق در نزدیکی پیشکار قنات سناباد به تدریج کم آب و سپس بی‌آب و بایر و مسدود گردیده و بستر قنات در اثر گسترش کالبدی شهر و احداث منازل مسکونی،

خیابان‌ها و میدانی، در محدوده منطقه جدید شهر قرار گرفت و در محل گورگاه سراب واقع در حوالی میدان سراب (آبخورگله) خیابان سعدی احداث شده و چهارراه سعدی ایستگاه سراب نام گرفت و خیابان‌های دیگر در چهار جهت میدان سراب ایجاد گردید و به تدریج چاه‌های مسیر قنات در اراضی سعدآباد و آبکوه در محدوده منازل و خیابان‌های جدید واقع شد و چاه و مجرای قنات توسط مردم و شهرداری مشهد پر شده و از میان رفت، به گونه‌ای که اکنون دیگر اثری از قنات سناباد نیست و در ذکر مشخصات آن در شرح شناسنامه‌ای مندرج در دفتر موقوفات آستان قدس، ردیف ۱۰۹ دفتر ثبت جدید و ردیف ۱۱۲۰ قدیم صفحه ۶۵، با عنوان قنات موقوفه مطلقه آستان قدس با واقف نامعلوم به پلاک ۵۸۴۷ بخش یک شهرستان مشهد با مالکیت شش‌دانگ که خشک و مسدود و غیر قابل احیا می باشد، آمده است.